

NODIRA EGAMQULOVA

filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

JADID MATBUOTIDA FELYETON: ADABIY JARAYON RIVOJI VA ADABIYOTNING IJTIMOIYLASHUVI

Annotatsiya. Turkistonda matbuot jadidlar dasturini amalga oshirishda minbar sifatida xizmat qildi. XX asr adabiy manzarasi jadid matbuotida to'la-to'kis o'z aksini topdi. Bu adabiyotning birinchi bosqichi – 1905 – 1917-yillar adabiyoti Turkistonda milliy matbuotning ilk kurtak yozishi, rivoj olishi davriga to'g'ri keldi. Shu qisqa vaqt jadid matbuoti bilan birgalikda jadid adabiyotini ham sinovdan o'tkazdi. Matbuot bilan adabiyotning uyg'unlashuvi hodisasi ro'y berdi. Adabiyotni ommaga yetkazish uchun keng tarqalish imkoniyatiga ega bo'lgan gazeta yo jurnallarda nashr etish yo'li tanlandi. Ushbu maqolada matbuot va adabiy jarayon xususida so'z yuritilgan bo'lib, unda 1906 – 1917-yillar oralig'idagi gazetalarning felyeton ruknida berib borilgan adabiy materiallar, xususan, felyetonning rukn sifatidagi takomili yuzasidan mulohazalar bayon qilingan.

Kalit so'zlar: jadidchilik, milliy matbuot, adabiy jarayon, tanqid, felyeton.

Аннотация. Пресса послужила источником для реализации программы Джадид. Литературный пейзаж XX века полностью нашел отражение в современной прессе. Первый этап этой литературы – литература 1905 – 1917 годов – совпал с периодом первого развития национальной печати в Туркестане. Это короткое время вместе с джадидской прессой подвергло к испытанию и джадидскую литературу. Произошел феномен слияния литературы с прессой. Был выбран способ публикации литературы в газетах или журналах, потенциально способных к широкому распространению. В данной статье речь идет о печати и литературном процессе, а также содержатся комментарии к литературным материалам, опубликованным в фельетонной колонке газет с 1906 по 1917 год, в частности, о развитии фельетона как колонки.

Ключевые слова: джадидизм, национальная пресса, литературный процесс, критика, фельетон.

Annotation. The press served as a source for the implementation of the Jadid program. The literary landscape of the twentieth century is fully reflected in the modern press. The first stage of this literature – the literature of 1905 – 1917 – coincided with the period of the first development of the national press in Turkestan. This short time, along with the Jadid press, put the Jadid literature to the test. There was a phenomenon of fusion of literature with the press. A method of publishing literature in newspapers or magazines with the potential for wide circulation was chosen. This article deals with the press and the literary process, and also contains comments on literary materials published in the feuilleton column of newspapers from 1906 to 1917, in particular, about the development of the feuilleton as a column.

Key words: Jadidism, national press, literary process, criticism, feuilleton.

Kirish

O‘zbek adabiyotida haqiqiy ma’nodagi adabiy tanqid o‘tgan asr boshlarida vaqtli matbuot bilan birga tug‘ildi. Tanqidning dastlabki sodda ta’riflarini biz XX asr boshlari matbuotida tez-tez uchratishimiz mumkin. Xususan, “bir kishining yozganiga ikkinchi bir kishining nazari”[2:48], “boisi isloh”[9:32], yozuvchining o‘z ustida ishlashiga undab, uni “barmoq bilan turtub ko‘rsatg‘a loyiq adib sifatida tarbiyalovchi kuch”[7:49] singari ta’riflar jadidlarning tanqidga munosabati va uni qanday qabul qilganlarini ko‘rsatib beradi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, dastlabki tanqid namunalari sof adabiy ko‘rinishda deb bo‘lmaydi. Ularda qorishqlik va tajribasizlik sezilib turadi. Faqat XX asrning 10-yillaridan so‘ng “tanqid” istiloh sifatida adabiy tanqid ma’nosida ishlatila boshladi[19:103]. Teatrning kirib kelishi, sahna asarlari va ularga yozilgan taqrizlar haqiqiy ma’nodagi tanqid adabiyotini yuzaga keltirdi. Tanqidning muhim janri bo‘lgan taqriz eng ko‘p qo‘l urilgan yo‘nalish bo‘ldi. Jadidlar teatrni madaniyatning bir ko‘rinishi deb qabul qildilar: “Taraqqiy qilmoqning eng birinchi sabab va boislardan biri tiyotrlardur deyurlar”. [10:29] Behbudiy teatr to‘g‘risidagi qarashlarida dramaning uch turiga ishora berib o‘tadi: “Tiyotrxona sahnalarida qo‘yulaturgon asarlar fojia, ya’ni qayg‘ulik, mazhaka, ya’ni kulgu, drama, ya’ni hangomalik bir voqea va hodisani tasvir etib xaloyuqg‘a ko‘rsatilur”[10:29]. Asta-sekin drama jadid adabiyotining yetakchi sohasiga aylandi. Uning asosiy an‘analari turk, tatar teatr san‘atidan o‘zlashtirildi. Ulardan farqli o‘laroq milliy koloritni aks ettirgan pyesalar yozildi. Bu asarlariga yozilgan taqrizlar esa adabiyotning, adabiyotshunoslikning yangi imkoniyatlarini ochdi.

1906 – 1908-yillar matbuotida tanqidiy felyeton

Umuman olganda, asr boshlarida jadidlar adabiyotni keng ma’noda tushunganlar. Adabiy janr hamda adabiyotshunoslik janrlari o‘zining aniq chegarasiga ega bo‘lmagan. Matbuot, adabiyotshunoslik, teatr, badiiy asarlarni adabiyot sifatida qarashgan. XX asrga kelib o‘zbek adabiyotida ko‘pgina janrlarga sinov sifatida qo‘l urila boshladi. Adabiyotdagi yangilanishlar, g‘oyaviy kurashlar, bahs-munozaralar bu davr adabiyotiga xos bosh xususiyat bo‘ldi. Adabiyotning estetik jihatlaridan ko‘ra g‘oyaviy masalalariga e’tibor ko‘proq bo‘ldi. Adabiyotning publitsistika bilan uzviyligi kuchaydi. Shu bois bu davr adabiyotida publitsistik va badiiy janrlar o‘rtasida chegara yo‘qoldi, bir-biriga o‘tib turdi. Buni felyeton misolida ko‘rish mumkin. Matbuot sahifalarida “Felyeton”, “Kichik felyeton” kabi alohida ruknlar ko‘rina boshladi. Ta’kidlash kerakki, jadidlar ko‘pincha o‘z yozganlariga aniq bir janr belgilab o‘tmagan. Matbuotda ham felyeton ruknida bir nechta janrdagi (hikoya, roman, tanqidiy maqola, sayohatnomalar, she’r) asarlar e’lon qilina- vergan. Holbuki, vaziyat shunday ekan, ularga aniq bir janrni tirkab qo‘yish ham tadqiqotchiga mushkullik tug‘diradi. Milliy nashrlarimizning birinchi davrida she’riy parchalar ham u qadar ko‘p uchramaydi, borlari ham gazetaga tabrik sifatida yozilgan bir xil yo‘nalishdagi she’rlardir. Faqatgina “Shuhrat”da biroz boshqachalikni ko‘rish mumkin. Ya’ni boshqa nashrlardan farqli o‘laroq, “Shuhrat” 9-sonidan boshlab 6 sahifali bo‘lib chiqib boshlaydi va felyeton ruknidan tashqari “Qismi adabiy” rukni tashkil etiladi. Garchi bu rukn gazetaning faqatgina bir sonidan joy olgan bo‘lsa-da, o‘sha vaqtdagi milliy gazetalarimiz orasida ilk hodisa bo‘lgan. Undan Tur-sunxo‘ja Homidxo‘ja o‘g‘lining “Shuhrat”ga bag‘ishlab yozilgan muxammasi, Abdulla Avloniy-ni- ning “Tafakkur ila ko‘z ochsak ajib zamonadamiz” deb boshlanuvchi musaddasi, Mullo Qo‘shoq o‘g‘li Miskinning “Shuhrat”ni madh etuvchi “Rijoyi ojjizona” muxammasi o‘rin olgan. Yuqorida aytganimizdek, boshqa gazetalarda ham xuddi shunday madh, bag‘ishlov she’rlar ko‘p uchraydi. Aynan shu yillarda felyeton ruknida sayohatlar ham berib borilgan. Behbudiyning “Xotiroti Farg‘ona”[19:5] hamda “Farg‘ona xotiralari”[17:18] sayohatnomalari 1907-yil 3-12-dekabr kunlari Farg‘ona viloyatining bir qancha shaharlariga qilgan safar taassurotlaridan iborat. Bu shun-

chaki sayohat bo'lib qolmay, Farg'ona viloyatiga qarashli Xo'qand, Andijon, Marg'ilon, Yangi Marg'ilon, Skobelev hamda Samarqand viloyatidagi Xo'jand shaharlarida ochilgan usuli jadid maktablarining o'qitish tizimi, muallimlar malakasi, o'quvchilar bilimi, maktab binosi, sharoitlar, darsliklar va o'qitilayotgan fanlar sifatini o'rganish, tekshirish, yo'l-yo'riq ko'rsatish maqsadida uyushtirilgan jiddiy safar edi. Behbudiy safar davomidagi kuzatishlari, tahlillarini, tanqidiy fikrlarini bir necha nashrda qismlarga bo'lib e'lon qilgan. Uning bir qismi "Turkiston viloyatining gazetasi"da e'lon qilingan[18:97]. Behbudiy ushbu sayohati davomida yana Xo'jand hokimi Likoshin to'ra bilan ko'rishganini va Likoshin o'zi "tarjima qilgan asarlaridan bir-ikki nusxa" esdalik berib, o'z o'rnida Behbudiy ham unga kitoblar hadya qilganligini aytadi. Behbudiyning Xo'jandda shoir va adib Toshxo'ja eshon¹ bilan bo'lgan uchrashuvi ham ayni shu sayohatnomada keltirib o'tilgan. Xo'jandning e'tiborli kishilaridan qori Abdulg'affor, mulla Do'stmuhammad va mirzo Abdurahmon bilan ham suhbatda bo'ladi. Behbudiy mazkur sayohati to'g'risidagi ayrim tafsilotlarni "Tarjimon" gazetasida ham e'lon qilgan[20:21]. Umuman, Behbudiyning ushbu qisqa muddatlik safar tafsilotlarini bir necha nashrda e'lon qilishdan ko'zlagan maqsadi, bizningcha, ko'proq o'quvchiga yetib borishi, "bayoni haqiqat va sababi ibrat va islohdan iborat"[18:97] bu safar davomida kuzatilgan kamchilik va muammolarga birgalikda yechim topishga chaqiriq edi, deb aytish mumkin.

1906 – 1908-yillarda chiqqan gazetalarda eng sermahsul ishtirok etgan mualliflar misolida Munavvarqori, Behbudiy, Avloniy, Mullo Zulfiqor, Shokir Muxtorov, Ahmadjon Bektemirov, Damashqiy, Sulaymon Tohiriy, "Qalamkash"ni keltirish mumkin. E'tiborlisi bu vaqtdagi nashrlarda anonimlik kam bo'lgan. Bunga felyeton rukniga adabiy parchalarning keng kiritilmaganligi, maqolalarda kinoyaviylik, satirik bo'yoqdorlikning kuchli emasligi sabab bo'lishi mumkin.

"Tujjor"da keltirilgan Behbudiy qalamiga tegishli felyetonlar ham alohida ahamiyatga ega-dir. Uning "Gazet nadur?"[13:11] sarlavhali felyetonida gazetalarning paydo bo'lishi, sabablari, foydalarini aniq faktlarga tayangan holda yoritib berilgan. Turkistondagi matbuot ishlari qay darajada ekanligi, islom o'lkalaridagi matbuot olami hamda dunyo mamlakatlaridagi matbuot bilan taqqoslab, chuqur mulohazalar bayon qilingan. Behbudiy 1905-yilgi Manifest voqeasidan so'ng Rossiya musulmonlari o'rtasida matbuot ishlari biroz jonlanib, 30 dan ziyod gazeta va jurnallar nashr bo'lganini va mushtariyning ozligi uchun bugungi kunga kelib 10 turga yaqin gazeta yetib kelganligini afsus va achinish bilan yozadi: "...xalqimizni nodon va bexabarligidan musulmoniy jaridalarimiz jon uzub turmoqda"ligini va shuning barobarida ilmdan xabardor "...musulmon qarindoshlarimizdan va ajnabiy do'st-dushmanlarimizdan bizlarga ayb va afsus" bildirilayotganligini yashirmaydi. Shunday vaziyatda Rossiya musulmonlari ichidan mushkul vazifani zimmasiga olib bir necha gazeta va jurnallar nashriga bel bog'lagan saxovatpesha boylarga misol keltirib "bokulik janob hoji Zaynulobidin, o'runburg'lik Muhammadzokir va Muhammadshokir va toshkandlik Saidkarimboy Saidazimboy o'g'li"ni tilga olib o'tadi. Behbudiy maqola so'ngida turli mamlakatlar hamda Turkistondagi gazetalar miqdorini qiyosan keltirib: "...biz musulmonlarni ilm va xabar to'g'risida qancha keyin ekanligimizni" shu ko'rsatkichlar orqali isbotlab beradi. Va xulosani har kimning o'ziga qoldiradi.

Xalqning ongini ochuvchi kalit vazifasini bajargan matbuot jadidlar uchun o'z g'oyalarini targ'ib etuvchi minbar bo'ldi. 1906–1908-yillarda chop qilingan gazetalarning har biri millatni uyg'otish, xalqni jipslashtirish, uning milliy e'tiqodini yuksaltirish maqsadida ish olib bordi. Ushbu gazetalarni nashr etilishida jonkuyarlik qilgan M.Abdurashidxonov, M.Behbudiy, Fansurullo Xudoyorxonov, A.Avloniy, U.Xo'jayev, M.Poshshaxo'jayev, N.Husayinov, N.Xo'jayev, aka-uka Komil va Karim Norbekovlar, S.Tursunxo'jayev kabi taraqqiyparvarlarning xizmati katta bo'lgan. Ularning ba'zilar gazetaning tashkiliy masalalarida qo'llab-quvvatlab turgan bo'lsalar, aksariyati uni o'tli maqolalar, muhim yangiliklar, siyosiy-ijtimoiy fikrlari bilan jonlantirib turdilar. Bu

¹ Toshxo'ja Asiriy (1864-1915) – xo'jandlik shoir, adib. O'zbek va tojik tillarida ijod qilgan.

barcha harakatlar faqat bir maqsadga – turkistonlik vatandoshlarini ilm-ma’rifatli qilishga, hurriyatga olib chiqishga qaratilgan edi. Xalqning siyosiy ongini o’stirishga qaratilgan maqolalar, jamiyat orasida ilmning ahamiyatini targ’ib qilishga chorlovchi felyetonlar jamiyatning barcha qatlamlarigacha ta’sir o’tkazdi. Bu ta’sirning natijasini matbuotning ikkinchi davridagi nashrlarda ko’rishimiz mumkin.

Turkistonda vaqtli matbuotning ikkinchi davri va felyeton

Amalda so’z erkinligi, matbuot erkinligiga yo’l berilmadi. Aksincha turli yo’llar bilan matbuot ishlariga xalal berib kelindi. Moddiy tanqislik va ma’naviy zarbalar, siyosiy tazyiqlar natijasida 1909-yillarga kelib matbuot ishlarida jimlik hukm sura boshladi. 1912-yildan matbuot o’zining ikkinchi davrini boshladi. “Buxoroyi sharif”, “Samarqand”, “Oyina”, “Sadoyi Turkiston”, “Sadoyi Farg’ona”, “Hurriyat”, “Al-isloh”, “Al-izoh” kabi gazeta va jurnallar milliy matbuotning yangi davrini boshlab berdi. Albatta, ushbu muvaqqat nashrlarning adabiy jarayonda tutgan o’rni birinchi davr nashrlariga qaraganda jiddiy farq qiladi. Bu farqni, avvalo, adabiyotga doir ruknlar safi kengayganligida ko’rish mumkin. Agar ilk nashrlar felyeton rukni bilan cheklangan bo’lsa, endi bu davrga kelib, “Felyeton”, “Kichik felyeton”, “Adabiyot”, “Ash’or” kabi ruknlar paydo bo’la boshladi. Shu o’rinda bir jihatni e’tiborga olish kerakki, ushbu sanab o’tilgan ruknlar doimiy bo’lmay, ular gazetaning ayrim sonlarida, ba’zi bir gazeta yoki jurnalda esa umuman uchramasligini kuzatish mumkin².

Adabiyotning matbuot vositasida ijtimoiylashuvi, jamiyatning barcha qatlamlariga birdek yetib borishida jadid adiblari o’rtasida kechgan bahslar, munosabatlar, targ’ib ishlari ham bu vaqtga kelib ancha faollashdi. Jadidlarning matbuotda kechgan adabiy bahslari til, uslub masalasini, yangi adabiyotni, yangicha shakllarni targ’ib etishni ilgari surgan. Badiiy adabiyot va milliy til uyg’unligiga urg’u berilgan. Bu adabiy bahslar milliy til – milliy adabiyot – milliy matbuot bir butunligi atrofida kechgan. Bu adabiy bahslar bizga yangi adabiyot bilan birgalikda tug’ilgan adabiy tanqid, tahlil, adabiy didni baholash imkonini ham beradi. Jadidlar qaysi mavzularda va qanday maqsadlarda yozishni istaganliklarini anglashga yo’l ochadi. Matbuot bahslar maydonida o’zining tanqid maktabiga ega bo’la boshladi. Tanqid xususidagi maqolalarda ham davrning adabiy jarayoni, adabiyot nazariyasi, adabiyotshunoslik masalalari tahlil qilingan. Tanqid maydoni sifatida matbuot ko’rsatilgan. Bir ijodkorning xato-kamchiliklarini anglatishda matbuot vosita bo’ladi deb hisoblangan. Biz bu bahslarni kuzata turib, XX asrning boshlarida zamonaga mos yangi asarlar yozishga da’vat kuchayganligini ko’ramiz. Adabiyotdagi an’ana va yangilik kurashi ayni shu – milliy matbuotning ikkinchi davriga to’g’ri keldi. Shunday bahsli chiqishlarda Turkistonda zamonaviy asar yozuvchi yoki tarjima bilan shug’ullanuvchilar yo’q darajadaligini, buning sababi esa boshlab beruvchining, yo’l ko’rsatuvchining yo’qligi bilan bog’lanadi. Bu qarashda nazariyaning hali to’la ishlab chiqilmaganligiga ham ishora bor, albatta. Nazariyaning asosi o’zgarmasligi, barcha adabiyot umumiy nazariyaga bo’ysunishi esa “Yozuvchilik yoki tarjimonlik dastlab qanday paydo bo’lgan bo’lsa qiyomatgacha ushbu rasm joriy rasm bo’lub turadur” jumlasini bilan ifoda etgan. Bu fikrlarni tasdiqlovchi yana bir maqolada[6:50] Turkistonda tanqidning paydo bo’lishi va yoyilishini matbuotning paydo bo’lishi bilan bog’laydi va matbuotning asosiy vazifasini tanqid va islohotda ko’radi. Tanqidga kuchli urg’u berib, “tanqidi bo’lmag’on millatda hayot va intiboh boshlanmas”ligini va tanqid kamolot manbai ekanligini yozadi. Biroq turkistonliklarning tanqidni haqorat deb bilishlari, uning mohiyatiga to’liq tushunib yetmaganliklari bois ularga tanqidni tushuntirmoqchi bo’ladi: “Dunyoning eng ulug’ faylasuflari va hakimlari ham tanqid qilunadirlar. Bu hol dunyoda kamolotning nihoyasi bo’lmag’onin ko’rsatadi” kabi chiroyli dalillar keltiradi.

² Fikrimizning dalili sifatida “Hurriyat” gazetasini keltirishimiz mumkin. Ushbu gazeta “Felyeton” rukniga ega bo’lmagan. Faqatgina 1918 yil 66 sonida istisno tariqasida “Kichik felyeton” rukni uchraydi. Unda Shokir Muxtoriyning “Ali ila Vali” munozara-hikoyasi keltirilgan.

Oʻzida ham adabiyotshunoslik, ham tilshunoslik nuqtai nazarini aks ettirgan bahslar sirasiga kiruvchi Vasliy, Ashurali Zohiriy, Ahlulloh Haybullin oʻrtasida kechgan bahs matbuotda eng uzoq davom etgan bahslardan hisoblanadi. Samarqand adabiy muhiti vakillaridan mudarris Saidahmad Vasliy anʼanaviy nazm tarafdori hamda arab sheʼr ilmi qoidalariga amal qilib yozilgan sheʼrlariga yoqlovchi ijodkor boʻlgan. Uning “Rijoyi vosiq”[21:61] maqolasi toʻlaligicha shu masalaga qaratilgan.

Matbuotda eʼlon qilingan til masalasidagi bahs va chiqishlar ham bevosita milliy adabiyot va matbuot mavzusi bilan bogʻlanib ketardi. “Ona tili”da[8:3] adabiyot shunday taʼrif qilinadi: “Bir millatning oʻz tilidagi kitob, risola, gʻazeta, jurnal va boshqalarigʻa bir soʻz bilan adabiyot (literatura) deyilur”. Bu jumlar jadidlar matbuot va adabiyotni chambarchas tushunganliklariga yana bir dalil. Muallifning hisoblashicha, har bir millatning qaysi darajada ekanligi adabiyotiga qarab belgilanadi. Oʻsha kezlardagi adabiyot haqida “yoʻq desa xato boʻlmaydurgʻon bir darajada... nima qilishini bilmaydurgʻon kishining qoʻligʻa tushgan xom ataladek” kabi mulohazalarni yoza-di. Til haqida Abdurauf Muzaffarzodaning ham oʻziga xos maqolalari nashr qilingan. Muzaffarzoda ham Zohiriy fikrlariga yaqin tarzda ona til va matbuotsiz hech bir millat taraqqiy etmaydi[4:44], degan xulosani beradi. Uning “Til va imlo masalasi”[5:60] maqolasidagi gaplar bugungi kunga ham juda mos keladi: “bu kunda butun turk qabilalarining ish qilub vujudgʻa chiqarilmagan, faqat har zamonda xotirgʻa olinub oning xususida qancha muzokara va mubohasalar boʻlub tursa ham haligacha qatʼiy bir natija bermagan, umumiy bir masala borki, shubhasiz til va imlo masalasidir”. Til va imloni muayyan bir izga qoʻyish matbuot va adabiyot uchun eng muhim boʻlgan bir masala deb biladi: “matbuot, adabiyot ham yaxshi imlogʻa shuncha muhtojdur”. Maqolada hanuzgacha til va imlo masalasining eʼtiborga olinmay kelinayotganligi, matbuotda jiddiy muhokamalarning boshlanmayotganligi aytiladi: “...yozuvchilarimiz va shoirlarimiz bu yoʻlda hech bir turli tashabbus koʻrsatmadilar. Boxusus sheʼrlarimizning imlolarin koʻrub nozik hislarimiz buzilib keldi. Bu jihatdan qaraganda ham adabiyot bozorida ularning qiymatlariga xalal kelar edi. Yozuvchilarimiz boʻlsa koʻbroq xalq orasida koʻrilub turgan odatlarni va kelushmagan hollarni tanqid qilub kifoyalandilar”. Muzaffarzoda matbuot imlosidan qaygʻurish bilan barobar maktab darsligi yozuvchi mualliflarni ham hushyorlikka undagan. Ushbu maqolaga javob boʻluvchi, aniqrogʻi, taʼsirlanib yozilgan “Til masalasi”[14:65] idoraning izoh berishicha ona tili masalasi haqida Turkiston bolasi tarafidan yozilgan birinchi maqola hisoblanadi. Unda asosan matbuot va “Toʻy” pyesasi tili, imlosi xususida gap ketadi. “Sadoyi Turkiston”ni xalqqa tushunarli bir qoidada, “Oyina”ni biroz boshqa uslubda ishlashini, “Sadoyi Fargʻona”ni “yetmish ikki turli lisondan murakkab kalimalardan” foydalanib yozishini tahlilini keltiradi. Shundan soʻng Nusratilla Qudratillaning ming zahmat bilan yozib nashr ettirgan “Toʻy” fojiasini “Samarqanddan boshqa yerdagilar tushuna olmaslik boʻlgʻonligidan sahnaga qoʻyula olma”ganligi xabarini keltiradi. Matbuotdagi ijodkorlar oʻrtasidagi bahslar bilan bir qatorda idora munosabati ham muhim jihatga ega. “Boʻhtonchigʻa”[11:63] idora javobi bunga misol boʻla oladi. Bir gazetada “Sayohatchi” imzoli muallifning “Sadoyi Turkiston” muharrirlarini qoralab yozgan hamda Ayn. Muzaffar koʻp sahifalarni band qilayotganligi, safsata sotishi, “Xotin-qizlar maishatidan” felyetonini ham safsata deb atashiga idora: “Agar Turkistonda muharrirlar va adiblar koʻb boʻlub, idoraga muhim va mufid maqolalar toʻldursalar edi, tatar muharriri Turkiston xotun-qizlari maishatidan syujet olib felyetonlar yozushgʻa majbur boʻlmas edi. Bu oson bir ish emas” degan javobni beradi.

“Sadoyi Turkiston” muharrirlaridan biri va eng faoli boʻlgan Abdurauf Muzaffarzoda boshmaqolalar, tanqidiy-tahliliy kuzatishlarini berib borish bilan bir qatorda adib sifatida ham oʻz uslubiga ega boʻlgan. Gazetada Uning “Ong umidlari”(xotin-qizlar maishatidan)[3:57.61.65] hikoyasi keltirilgan. Asarning asosiy voqealari Gulchehra ismli 18 yashar qizning turmushini yoritishdan iborat. Asarda Muhammadjon noʻgʻay obrazi zamonning uygʻoq fikrli kishisi sifatida kiritilgan.

Uning qizlari yangi usul maktabida tahsil olishadi, gazeta-jurnal o'qishadi. Muzaffarzoda bu o'rin-da yonma-yon uyda yashovchi ikki qo'shni, ikki xil muhit, ikki xil qarashga ega otalar obrazini taqqoslab o'tishni niyat qilgan. Bu qiyosni yana davom ettirish maqsadida Gulchehraga sovchi qo'ygan ikki yigit: biri Tojiddin akaning rus maktabida tahsil olgan o'g'li zamonadan xabardor Musa afandi hamda ikkinchisi mayparast Sodiqboy bacha obrazini keltiradi. Bu orqali birinchidan, qiz bolaning ota bilan munosabati ijobiy hal qilib berilgan bo'lsa, ikkinchidan, yangi otalar – ruhiy ma'naviy olamga ega bo'lgan ziyoli erkaklar avlodining o'sib kelayotganiga urg'u bergan. Hikoya to'liq nashr qilinmagan, bu orada gazeta faoliyati ham tugatilgan edi. Muzaffarzodaning ushbu hikoyasi mutlaqo o'zgacha yo'sinda yozilgan. Shu mavzudagi ko'pchilik hikoyalarga e'tibor beradigan bo'lsak, u yerda din arboblari qoralash, din arboblari – eshonga hadya qilingan qiz orqali ayollarning fojiasini ko'rsatish qo'yilgan bo'lsa, mazkur "Ong umidlari" hikoyasida sotsial muammo qo'yilgan. Muzaffarzodaning asari yutug'i ham shunda.

Aytish kerakki, Turkiston matbuot vositasida qardosh, tildosh, dindosh turk olamiga chiqdi[15:64]. Matbuot bilan bir qatorda adabiy aloqa va ta'sirlar ham shakllanib bordi. Vadud Mahmudning ta'biricha, "bizda yangi adabiyot Turkiya adabiyoti taqlidi bilan boshlang'ondir. ...ruhda va shaklda Turkiston, Qafqozyo, Qrim doimo Turkiyaga ergashadir"[12:82]. Turk, tatar, ozarbayjon taraqqiyparvarlarining teatr, matbuot, maorif sohasidagi tajribalari qo'llanila boshladi. Ushbu ishlarni yoyishda Ismoil Obidiy, Abdurauf Muzaffarzoda, Ahmad Zaki Validiy, No'shiravon Yovushev, Shokir Muxtorov, Ibrohim Tohiriy, Ahmadjon Bektemirov, Husayn Makayev, Kabir Bakir, Fotih Bakir kabi qardosh ziyolilar Turkistonda turib faoliyat olib bordilar. Tashqi davriy nashrlarda Turkiston mavzusi alohida o'rin egallay bordi. G'arb adabiyotidan tarjimalar amalga oshirila boshladi.

Xulosa

1906-yildan boshlab Turkistonda milliy gazeta va keyinroq jurnallar nashr etilishi yo'lga qo'yildi. Bu ishlarning bari jadid muharrirlarining tashabbusi, sa'y-harakatlari, o'z mablag'i bilan amalga oshirildi. Turkiston jadidlari uchun gazeta taraqqiyotning belgisi va bilimlarni tarqatish manbai bo'ldi[1:309]. Turkistonda matbuot haqiqiy bahs maydoniga aylandi. Aytish kerakki, jadid adabiyoti mana shu bahslarda tug'ildi. Yangi adabiyotga targ'ib kuchaydi, uning mohiyatini tushunib yetishga urinishlar bo'ldi. Til, imlo, uslub masalalari hech bir nashrni chetlab o'tmadi. An'anaviy she'riyat tanqidga uchradi, yangi she'riy shakllar, xususan, mansuralar maydonga kela boshladi.

O'zbek matbuoti juda ko'p jihatlarni turk, tatar publitsistikasidan o'rgangan bo'lishi bilan bir qatorda rus matbuotidan, rus adabiy tanqidchiligidan ham qator tajribalarni o'zlashtirdi. Shulardan eng yirigi tanqidiy felyeton edi. Bizda ham felyeton rus matbuotidagi felyeton janri bosib o'tgan yo'ldan bordi. Ko'pchilik gazetalarda adabiyotga oid rukn felyeton deb nomlangan. Lekin ularning orasiga chegara qo'yib bo'lmaydi. "Felyeton" ruknida keltirilgan maqolalar ham sof adabiy janrlarda bo'lmay, asosan, ta'lim-tarbiya, matbuot, ijtimoiy-madaniy hayotga doir tanqidiy fikrlar keltirilgan. Jadid muharrirlari gazetalardagi felyeton qismiga xabarlar rukni sifatida qarashgan. Bu davrda felyeton sof tanqidiy janr sifatida shakllanmagan edi. Faqat 1926-1927-yillarga kelibgina felyetonga tanqidiy janr sifatida qarala boshlangan.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Абдирашидов, Зайнабидин. Исмаил Гаспринский и Туркестан в начале XX века: связи-отношения-влияние. – Тошкент. 2011.
2. Ahlulloh Xaybullin. Tanqid. Sadoyi Turkiston. 1914. 48
3. Ayn. Rauf Muzaffar. Ong umidlari. Sadoyi Turkiston. 1914. 57, 61,65.

-
4. Ayn Muzaffar. Bizda ziyolilar va milliy matbuot. *Sadoyi Turkiston*. 1914. 44.
 5. Ayn. Rauf Muzaffar. Til va imlo masalasi. *Sadoyi Turkiston*. 1914. 60.
 6. Ayn Mim. Intiqod va biz. *Sadoyi Turkiston*. 1914. 50
 7. Ashurali Zohiriy. Buyuk iltimosga javob oldinda. *Sadoyi Turkiston*. 1914. 49.
 8. Ashurali Zohiriy. Ona tili. *Sadoyi Farg'ona*. 1914. 3.
 9. Behbudiy, Mahmudxo'ja. Tanqid saralamoqdir. *Oyina*. 1914. 32.
 10. Behbudiy, Mahmudxo'ja. Tiyo'r nadur. *Oyina*. 1914. 29
 11. Idora. Bo'htonchig'a. *Sadoyi Turkiston*. 1915. 63.
 12. Mahmud, Vadud. Tanlangan asarlar. 2007. – Toshkent
 13. Mahmudxo'ja Behbudxo'ja xatib o'g'li. *Gazet nadur? Tujjor*. 1907. 11.
 14. Muharram Namangoniy. Til masalasi. *Sadoyi Turkiston*. 1915. 65.
 15. Qosimov, Begali. Milliy uyg'onish: jasorat, ma'rifat, fidoyilik. Toshkent. 2002.
 16. Samarqandiy mufti dorulqazo Mahmudxo'ja Behbudxo'ja o'g'li. *Xotiroti Farg'ona*. Shuhrat. 1908. 5
 17. Samarqandiy mufti Mahmudxo'ja Behbudxo'ja o'g'li. *Farg'ona xotiralari. Tujjor*. 1908. 18.
 18. Samarqandiy mufti Mahmudxo'ja valadi Behbudxo'ja o'g'li. *Farg'ona xotiralari. Turkiston viloyatining gazetisi*. 1907. 97.
 19. Tojiboyev, Rustam. XX asr boshlari o'zbek adabiy tanqidi tarixidan. *Filol. fan. nomz. diss...* – Toshkent. 1993.
 20. Turkistonda maktab lisoni. *Tarjimon*. 1909. 14,21.
 21. Vasliy. Rijoyi vosiq. *Sadoyi Farg'ona*. 1914. 61.

